

POČÁTKY NOVÉHO VÝVOJOVÉHO OBDOBÍ

v životě hospodářském, sociálním, politickém i kulturním lze pozorovat od prvních let 13. století, kdy se na místo naturální směny tlačí do popředí směna peněžní. Tato přeměna ve způsobu směny byla důsledkem dalšího rozvoje výrobních sil a pokročilejší dělby práce, oddělení řemeslné výroby od zemědělství, kolonisace a růstu měst, s nímž souvisel rozvoj obchodu. Nenastala ovšem naráz; peníze byly známy už dávno dříve, ale nyní nabývala peněžní směna rozhodujícího významu. Tak nastal přechod k peněžní formě feudální renty, a to mělo rozhodující vliv na nové utváření sociálních vztahů a kulturního života; raný feudalismus přešel ve feudalismus vrcholný.

Ve srovnání s raným feudalismem stala se tehdy společenská struktura složitější, a to zejména tím, že se v sociálním a později i v kulturním životě objevil nový činitel, města. Jejich hospodářská síla umožnila posledním Přemyslovcům (Václav I. 1230—1253, Přemysl Otakar II. 1253—1278, Václav II. 1278—1305) vybudovat silnou feudální monarchii, která hrála důležitou úlohu v celé Evropě a za Karla IV. v druhé polovině 14. století se stala jádrem obnovené římské říše.

Hospodářský a politický rozvoj našich zemí v 13. a 14. století nesl s sebou i rozvoj hmotné kultury; jeho výrazem je gotické umění, které vytvořilo památky vysoké hodnoty stejně v architektuře jako v sochařství a malířství. Nový sloh se uplatňoval nejdříve ve stavbách chrámových a klášterních a dosti brzo pronikl ke dvoru a šlechtě, stál však poměrně dlouho mimo města a venkov jakožto sloh exklusivní. Jakmile se však gotické umění dostalo do městského a lidového prostředí, začalo ztrácet svůj výlučný charakter a přibližovalo se skutečnosti — podobně jako tomu bylo v období raného feudalismu u slohu románského. Tato asimilace gotiky českým prostředím probíhá od počátku 14. století.

V literárním životě pozorujeme vývojový předěl poněkud později než v oblasti hospodářské, politické a výtvarné. Náznaky nového vývojového období jsou zde patrné asi od poloviny 13. století, ale podstatnou změnu lze pozorovat až na prahu století následujícího, kdy se začala výrazně uplatňovat jako

spisovný jazyk čeština. Tak se vytvářely podmínky pro to, aby vznikla vázanost české literatury na český jazyk, kterou naše literatura před koncem 13. století neznala. V dalším vývoji se pak česky psaná literatura rychle dostávala do popředí celého literárního procesu a nastalo období jejího rychlého rozvoje, který byl současný s asimilací gotického umění výtvarného. V tomto velkém rozmachu česky psané literatury je vlastní pathos literárního vývoje od konce 13. století až na práh doby husitské.

Literární vývoj v období vrcholného feudalismu probíhal ve dvou vlnách, mezi nimiž tvoří časový předěl asi padesátá léta 14. století. V těchto dvou vývojových fázích se odráží vývoj sociální, totiž příznaky a zrání první velké krize feudalismu, která se začala ohlašovat od poloviny 14. století. V literárním životě měla ovšem každá z těchto fází svou specifickou náplň i pokud jde o vývoj literatury k lidovosti. Pro první fázi bylo charakteristické úsilí o laicisaci literární tvorby a soutěž česky psané literatury s literaturou německou a latinskou. V tom se odrážela účast šlechty na literárním životě. Druhé fázi dávalo ráz pronikání zájmů měšťanstva a lidových prvků do písemnictví a v souvislosti s tím přecházela laicisace literatury v proces další, v proces demokratisace. Ke konci 14. století pak dosáhla naše literatura dílem Tomáše ze Štítného jednoho ze svých vrcholných bodů a zároveň jednoho z vrcholných bodů celé evropské kultury.

Tento prudký vývoj česky psané literatury nebyl ovšem bez překážek a bojů a není snad třeba zvláště zdůrazňovat, že v něm literatura musila řešit i složité problémy umělecké, neboť bylo nutno vytvořit taková díla, která by byla schopna soutěžit s cizojazyčnými vzory. Všechny tyto úkoly vyřešila však rychle rostoucí česká literatura se zdarem, nepochybně i proto, že se mohla zčásti opírat o slovesnou kulturu lidovou.

Čtrnácté století se nám tak jeví jako „veliké“ století naší starší literatury. Literatura tohoto století se nazývá někdy staročeskou v užším slova smyslu, podobně jako jazyk 14. století se zpravidla nazývá staročeštinou.

*

V kulturním životě za vrcholného feudalismu mělo stále ústřední postavení duchovenstvo. Církev zmohutněla hospodářsky, zejména se zvětšila její pozemková držba; na konci období vlastnila církev skoro polovinu veškeré půdy a stala se proto rovnocenným partnerem světských feudálů. Vnější projevem toho je vymanění ze závislosti na světských feudálech, probíjované biskupem Ondřejem (1214—1224). V důsledku tohoto mocného postavení církve zůstávalo dlouho v její rukou také vzdělání. Církev vtiskovala ráz nejen školství, ale veškeré vědě, jejímž vrcholným projevem byla církevní služící scholastická filosofie, a ovládala také umění, které bylo připoutáno k náboženskému životu, ať už šlo o architekturu, sochařství, malířství nebo hudbu.

Tak se stala církev největší ideologickou oporou feudalismu, a proto také společenská krize, která se objevila v druhé polovině 14. století, nejnápadněji se projevila v oblasti náboženské a v útocích na církev, ať už šlo o útoky theologů, nebo o lidové sekty.

Slovo scholastika znamená původně školskou vzdělanost, později se jeho význam zúžil na filosofii a teologii. Scholastika usilovala o vybudování ucelené filosofické soustavy, která by racionálně podepřela církevní dogmata (články víry). Scholastikové pracovali výkladem spisů církví uznávaných autorit a neměli smyslu pro vlastní poznávání přírodní zákonitosti; proto rozvinuli deduktivní metodu, která je pro celý středověk typická. Začátky scholastiky spadají do 9. století (Jan Scotus Eriugena, † 877), vrcholu dosáhla ve 13. století ALBERTEM VELIKÝM († 1280) a TOMÁŠEM AQUINSKÝM († 1274), jehož filosofický systém je oficiální filosofii římské církve dodnes (tomismus). Renesanční věda se od scholastiky prudce odvrací a užívá tohoto slova ve smyslu pejorativním (scholastik = sofista nebo zkostnatělý dogmatik). — Přesto, že světový názor církve byl idealistický, nepodařilo se jí potlačit materialismus a boj idealismu s materialismem propukal latentně v hlavním ideologickém sporu středověkých scholastiků, ve sporu o obecné pojmy. Zde vznikly dva směry, *nominalismus* (učící, že obecné pojmy reálně neexistují, že jsou to pouhá jména) a *realismus* (učící, že obecné pojmy mají reálnou existenci); v nominalismu se uplatňovaly tendence materialistické.

Z lidových sekt (kacířů) na naše země působili zejména *valdenští*. Sektu založil lyonský kupec PETR VALDES († asi 1217 v Čechách), který vyjádřil odpor utlačovaných vrstev k vykořisťovatelům důrazem na chudobu. Této propagandě chudoby, namířené též proti hromadění církevního majetku, čelila církev zřízením žebravých mnišských řádů, *františkánského* a *dominikánského*. Oba řády měly veliký vliv na široké vrstvy lidu jakožto řády kazatelské a uplatnily se na universitách, kde se z jejich příslušníků rekrutovala řada vynikajících profesorů. Proti kacířům se církev bránila také jejich přímým pronásledováním. Za tím účelem zřídila *inkvisiční soudy* (hlavně z dominikánů). U nás se s nimi setkáváme v padesátých letech 13. století.

I když si církev udržovala ideologickou nadvládu, přece jen v literárním životě pomalu ztrácela své výlučné postavení, neboť se od konce 13. století hlásily k slovu zájmy šlechty, která sílila a oddělovala se od krále i od lidu jako zvláštní stav. Rostoucí význam šlechty a její hospodářská moc se projevily pochopitelně nejen v jejích nárocích politických, ale i v nárocích na přepych a v zájmu o kulturní hodnoty. Šlechta se začínala aktivně zajímat o literaturu a hledat v ní mluvčího svých nároků. Tím přestala být literatura výlučnou oblastí kněžstva a změnil se i její hrdina: není tu už pouze světec, ale na jeho místo se tlačí světský člověk, rytíř. Právě v tom se ohlašoval začínající proces laicisace literatury, který byl prvním krokem v jejím vývoji k lidovosti. Vývoj k lidovosti byl pak uspišen nástupem nové vrstvy, měšťanstva, jehož zájmy do literatury pronikaly od druhé poloviny 14. století.

Laicisace literatury neprobíhala však přímočaře; připravovala ji tvorba německá, kterou podporovali poslední Přemyslovci a v které ve 13. století našla zálibu část naší šlechty. Vznikající tvorba českým jazykem, jejíž první vynikající díla máme z doby okolo roku 1300, vyrůstala tak vlastně ve dvojím

zápase, na jedné straně v zápase s literaturou latinskou, která se ovšem vyvíjela i dále, a na druhé straně v soutěži s literaturou německou.

Pro literární život 13. a 14. století jsou ve srovnání se starší dobou důležité dva rysy, neznalost písma u publika, pro něž je literatura vytvářena, a nové začlenění básníků z povolání do společnosti. Oba tyto rysy jsou vlastně jevem novým: ve starší době, kdy bylo jediným tvůrcem a hlavním nositelem literárního života duchovenstvo, nepadala v úvahu jako rozhodující činitel ani neznalost písma u publika, ani existence spisovatele z povolání, neboť měla rozhodující převahu slovesnost ústní.

Na neznalost písma u publika 14. století se ovšem nesmíme dívat očima dnešními. Tehdejší šlechtic nepokládal znalost písma za potřebnou, nepatřila do souboru požadavků, které doba kladla na jeho vzdělání. Neznalost písma měla však veliký vliv na formu literárního díla, neboť si vynucovala zaměření na hlasitý přednes. Toto zaměření se pak projevovalo ve svérázných postupech kompozičních i stylistických.

Pro kompozici je charakteristická schematičnost delších skladeb. Tato schematičnost se projevuje zvláště v prostém řadění motivů na způsob kroniky a vyplývá ze snahy, aby se posluchač v dlouhém přednášeném díle snáze orientoval. Proto autor s oblibou opakuje např. některé motivy a během vypravování se namnoze obrací k publiku a oslovuje je.

Ve výstavbě jazykové je důsledkem zaměření na posluchače verš, který má dlouho postavení téměř výlučné. Zde nešlo jen o důvody mnemotechnické, ale i o to, že využití rytmických možností jazyka usnadňuje posluchači vnímání textu. Proto také měl verš daleko širší uplatnění, než jaké má v literatuře moderní. Nebyl spjat s určitými literárními druhy nebo tématy, ale byl znakem „literárnosti“ jazykového projevu. Zpravidla to je verš osmislabičný, pro různá témata a druhy je však odlišován větší nebo menší přesností v podkládání těžkých dob slovními přízvuky (od verše blízcího se dnešnímu verši sylabotonicému až po verš čistě sylabický), větší nebo menší přesností v počtu slabik (od verše zachovávajícího přesně počet slabik až po verš tak zvaný bezrozměrný) a vazbou buď do strof, nebo do dvojverší.

Při neznalosti písma u většiny publika byli pro literární život stále důležití recitátoři z povolání, tak řečeni žakéři nebo žertéři (máme o nich zprávy od 12. století). Namnoze stáli blízko lidu, dobře jej znali a vnášeli do svého repertoáru prvky lidovosti. Lze předpokládat, že právě tito žertéři mohli těžít z lidové ústní slovesnosti, a tím si vysvětlíme jazykovou vyspělost nejstarších dochovaných literárních památek psaných česky, kulturu, která není představitelná bez dlouhé tradice slovesné tvorby v českém jazyce.

Přesto, že se recitátoři z povolání pohybovali namnoze mezi lidem, nejstarší dochované texty česky psané literatury nepoukazují nikterak k tomu, že by mezi žertéři byli i básníci,

kteří skládali verše pro lidové publikum; lze však předpokládat, že přednášeči měli ve svém repertoáru skladby hovící lidovému vkusu. Reflexem tohoto repertoáru počítajícího s lidovým vkusem mohou být některé mladší literární památky, např. mastičkářská scéna.

Vedle recitátora z povolání vytvořilo si 13. a 14. století i básníka z povolání. Tito básníci se živili patrně tím, že spoléhali na podporu mecenášů, jak lze soudit podle analogie s německými básníky, kteří žili u nás ve 13. století na dvoře královském a na dvorech některých příslušníků nejvyšší šlechty. Pocházeli patrně z příslušníků inteligence, namnoze to byli nezaměstnaní vzdělanci; tím si také vysvětlíme jejich dobrou znalost soudobé literární teorie, o které nás přesvědčují téměř všechny dochované literární památky. Básnické teorii se totiž učilo na latinských školách a naši básníci se snažili přenášet požadavky středověké poetiky, s nimiž se na škole a četbou latinské literatury seznámili, do skladeb psaných v národním jazyce. Proto nacházíme v našich středověkých památkách psaných česky nejdůležitější rysy soudobé literatury latinské.

Podle rukopisů chovaných v našich knihovnách je vidět, že u nás byly známy obě populární středověké příručky poetiky, *Poetria nova* (Nový způsob básnění) Angličana GALFREDA DE VINOSALVO (Galfrede, Geoffroi de Vinsauf) a *Laborintus* (asi „Vnitřní práce“ [novotvar utvořený ze slov „labor intus“]) německého mistra EBERHARDA; obě vznikly brzo po roku 1200. Rovněž byl u nás známý spis *Viaticus dictandi* (Příručka o skládání listů) od mistra TIBINA. Tibinus učil v padesátých až sedmdesátých letech na různých místech ve střední Evropě rétorice a napsal několik spisů zakládajících se na Galfredovi a Eberhardovi.

Pro středověkou básnickou teorii je charakteristický nedostatek zájmu o původnost literárního díla v dnešním slova smyslu. Proto se také většina našich památek z této doby zakládá na cizích, většinou latinských pramenech. Taková díla však nelze hodnotit jako překlady; z hlediska středověkého to byla díla původní. Středověk originalitu v dnešním slova smyslu prostě neznal a nesnažil se o ní, spíš naopak, středověký člověk kladl důraz na objektivní složku v umění, to je na prameny. K vlastní invenci se stavěl krajně nedůvěřivě. Nešlo mu o nový obsah, netoužil po něm, ale tím více se soustřeďoval na formu; odtud to veliké úsilí věnované formě v poetické teorii.

Tento rys, charakteristický pro celý středověk, je dán postojem středověkého vzdělance k světu a deduktivním způsobem myšlení, který z tohoto postoje k světu vyplýval. Středověký vzdělanec nepokládal materiální svět za skutečnou realitu, jedinou skutečností mu byl svět nadpозemský. Pozemský svět pokládal za pouhý odlesk světa nadpозemského, který se mu jevil jako věčný a neměnný. Proto také středověký vzdělanec nedůvěřoval vlastním poznávacím schopnostem. Vše bylo dáno, vše bylo obsaženo v bibli a ve spisech autorit; hledat pravdu nemělo pro středověkého člověka smysl, neboť se domníval, že pravda mu byla dána jednou provždy. To se projevovalo pak i v pojetí básnické tvorby; nešlo o tvorbu v dnešním slova smyslu, nýbrž

o skládání daných prvků v novou mosaiku. Umělecká hodnota díla se neposuzovala podle původu jednotlivých prvků, nýbrž podle toho, jak byly skloubeny v nový tvar.

To se ovšem výrazně projevovalo ve způsobu zobrazování světa. Středověká feudální literatura nechtěla zobrazit svět v jeho rysech individuálních, nýbrž v jeho rysech věčných a neměnných. S tím souvisel i její zájem o hotové, obecně známé typy; nechtěla např. zachytit rytíře českého, ale usilovala o zobrazení ideálu rytíře vůbec, a proto sahala k postavě Alexandra Velikého. Sledujeme-li však umělecký obraz podrobněji, vidíme, že se i do těchto „nadčasových“ obrazů prodírala aktuální skutečnost. Daleko více však pronikal zájem o přítomnost v takových útvarech, kde básník překročil rámec feudální třídy a stal se mluvčím zájmů měšťanstva a lidu.

O společenských poměrech na venkově v době od poloviny 13. století do roku 1419 viz František Graus, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II*, 1957. — Společenskou i kulturní situaci doby Karla IV. na základě dobových pramenů líčí Čtení o Karlu IV. a jeho době (uspořádal a z latiny přeložil František Heřmanský, úvod napsal a při výběru látky spolupracoval Zdeněk Fiala), 1958.

Obecně o problematice literatury ve vrcholném středověku pojednávají: Henning Brinkmann, *Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung*, Halle 1928; Jan Vilikovský, *Písemnictví českého středověku*, 1948; Antonín Škarka, *Literatura bez autorů a bez generací*, LF 72, 1948.

O uměleckých prostředcích naší středověké literatury psal např. Josef Hrabák, *Umělecké hodnoty našeho středověkého písemnictví* (v knize *Studie ze starší české literatury*, 1956; zde i další literatura). — Srov. též úvod Josefa Hrabáka k Výboru ČSAV.

Středověkou básnickou teorií se zabýval Charles Sears Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic*, New York 1928. — Nejdůležitější středověké poetiky s rozбором vydal Edmond Faral, *Les Arts poétiques du XIIe et XIIIe siècle*, Paris 1924. O mistru Tibinovi psal Karel Doskočil, *Mistr Dybin, rétor doby Karlovy*, *Zprávy Českého zemského archivu* 11, 1948.

O kulturních poměrech v našich zemích za Přemysla Otakara II. snesl mnoho materiálu Václav Novotný, *České dějiny I*, 4, 1937; o době za posledních Přemyslovců a na počátku vlády Lucemburků (do roku 1320) Josef Šusta, *Dvě knihy českých dějin* (1917 a 1919; 2. vydání 1926 a 1935 se stalo základem II. dílu *Českých dějin*).